

ПРИМЕР ПЕРСОНИФИКАЦИЈА БОЖАНСКЕ ПРЕМУДРОСТИ У РАДОСЛАВЉЕВОМ ЈЕВАНЂЕЉУ

Радослављево јеванђеље настало је 1427/1428. године по поруџбини духовника кир Висариона из манастира Благовештења, код Ждрела у Горњачкој клисури. Јеванђеље је великог формата и данас се чува у рукописној збирци Руске националне библиотеке у Санкт-Петербургу под сигнатуром F. I. N 591. Рукопис је у литератури био познат под разним називима: Радослављево јеванђеље (по сликару), Лењинградско српско јеванђеље (по месту где се чува), Јеванђеље духовника Висариона (по наручиоцу), Четворојеванђеље Инока из Далше (по писару).

Јеванђеље је у XIX веку пронашао епископ Порфирије Успенски у светогорском манастиру Светог Павла и пренео га у Русију. Он је отргао дванаест листова (који су му се учинили најдрагоценијим) и спојио их је у вештачку целину која данас чини Радослављево јеванђеље. Остатак кодекса никад није пронађен. Код нас су ово дело, први пут у целини, 2001. године заједничким напорима издале Руска национална библиотека из Санкт-Петербурга, Народна Библиотека Србије у Београду и Народна банка Југославије – Завод за израду новчаница и кованог новца из Београда¹ и чини верну реконструкцију рукописа, не само по боји већ и по оригиналној величини.

Радослављево јеванђеље рађено је на хартији са „воденим знаком једнорог“.² На првом листу налази се представа јеванђелисте Матеје са персонификацијом божанске Премудрости која је представљена као млада девојка (сл. 1). Полеђина листа је празна. Јеванђелист Марко са, такође, персонификацијом Премудрости и празном полеђином налази се на другом листу. На трећем листу представљен је јеванђелист Лука уз присуство младе девојке као персонификације божанске Премудрости. На четвртом листу налази се представа Јована Богослова са Премудрошћу, са такође празном полеђином (сл. 2). Испод представе Јована налази се у злату исписан запис сликара Радослава. На следећој страни је почетак Јовановог јеванђеља и ту се, као у огледалу, налази исти запис сликара. На почетку

¹ *Радослављево јеванђеље*, фототипија старог српског рукописног наслеђа Народне библиотеке Србије, 2001.

² *Op. cit.*

Сл. 1 Представа јеванђелисте Матеје са персонификацијом божанске Премудрости (преузето: *Радослављево јеванђеље*, фототипија старог српског рукописног наслеђа Народне библиотеке)

Fig. 1 Evangelist Mathew with the personification of Divine Wisdom

дубљи утицај која има своје корене у филозофији и књижевности, не може се са сигурношћу тврдити.

Композиција на ауторским портретима своје корене налази у античкој хеленистичкој традицији. Јеванђелисти су представљени као антички филозофи, писци, праћени инспирацијама у виду муза. Оживљавање антике имало је великог утицаја на формирање крајњег ликовног израза који се раширио и доспео до нас.

Апстрактни класични појам персонификације³ преузет је из богате литерарне и ликовне традиције класичне Грчке и Рима, док су је стари

сваког јеванђеља налазе се заставице. Сви портрети насликани су на златној позадини. На крају јеванђеља налази се запис писца Инока из Далше. Осим изванредне изведбе, колорита, пропорција и сликарске вештине, па-жњу привлаче занимљива иконографска решења представа јеванђелиста, које укључују персонификације божанске Премудрости. Управо те фигуре, скоро сасвим неистражене, предмет су овог истраживања.

Премудрост Божија често је била предмет размишљања и полемика интелектуалаца, теолога, научника, од средњег века до данас. Ипак, развој ове теме у српској средини није довољно проучен. Нема сумње да се она мора посматрати у духу времена и у контексту утицаја које су Срби примали из свог непосредног и ширег окружења. Утицај антике на средњовековну, односно византијску уметност, која је потом извршила свој утицај на српску уметност, је неоспоран. Колико је хеленистичка култура само реинтерпретирана у сврху хришћанства или је у питању

³ The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. A. P. Kazhdan, Dumbarton Oaks Washington, 1991, 1634-1635.

Грци и Римљани пак преузели, по мишљењима неких научника, из древне Месопотамије и Египта.⁴ Персонификације су присутне и у јеврејској култури.⁵ Оне су антропоморфне представе неког неживог бића. Све природне појаве, стања тела, емоције, време, политички концепти приказују се у људском, у највећем броју случајева, женском облику.⁶ Персонификације налазимо како у литерарним делима, тако и у ликовном представљању и култовима од архајских времена до данас. Разумевање персонификација и данас представља изазов за научника, обзиром да се суочава са проблемима њене дефиниције, одређивања пола, статуса, значења и улоге.⁷ Нас овде занима какву улогу имају персонификације у односу песника, писца или филозофа са његовим делом? Да ли је персонификација она која доноси/даје инспирацију или је само преноси или можда само подстиче? Ово питање је изузетно значајно за разумевање и бављење како класичним тако

Сл. 2 Представа Јована Богослова са персонификацијом божанске Премудрости (преузето: Радослављево јеванђеље, фототипија старог српског рукописног наслеђа Народне библиотеке)

Fig. 2 St John Theologian with the personification of Divine

⁴ Неки научници, попут В. Буркерта, сматрају да је тема настала још у Египту односно у Месопотамији, док А. М. Sinnott сматра да за такво мишљење нема научних долаза и упућује на јеврејску традицију. О дефиницији и идентификацији персонификације в. А. Baring, J. Cashford, *The Myths of the Goddess: Evolution of an Image*, London 1991, 470-478.

⁵ А. М. Sinnott, *The Personification of Wisdom*, Aldershot-Burlington 2005; E. Stafford, J. Herrin, *Personification in the Greek World*, Ashgate 2005, Walter Burkert: *Hesiod in context: abstractions and divinities in an Aegean-Eastern koine*; M. J. Bzdek, *Wisdom and Education in the Middle Ages: Images and Tradition*, New Brunswick, New Jersey, 2001.

⁶ О полу персонификације в. J. J. Paxson, *Personification's Gender*, *Rhetorica*, Vol. 16, No. 2 (1998), 149-179. Више о томе у даљем тексту.

⁷ О дефиницији и идентификацији персонификације в. А. Baring, J. Cashford, *The Myths of the Goddess: Evolution of an Image*, London 1991, 470-478.

и византијским студијама⁸, јер је персонификација присутна још код Хомера и Хесиода⁹, касније постаје интегрални део Пиндарове поетике а, што је најважније за нас, доминираће у потоњим представама Премудрости, а најчешће је облика Музе. У античкој традицији однос песника и његове музе је интиман. То је кључ и најзначајнији тренутак. Песник доживљава музу својом и тако се она одваја од осталих божанстава Олимпа, а да ли ћемо је посматрати као персонификацију остаје тема разматрања и питање је на које не можемо са сигурношћу одговорити.¹⁰

Персонификације, симболи, алегорије биле су саставни део културне парадигме коју су хришћани наследили из класичне антике.¹¹ Наслеђе сада добија нов, донекле другачији смисао, тј. бива реинтерпретиран. „Уважавао је континуитет, каткад враћање на старе облике не би ли се у њима нашао заматак или подстицај за нов и другачији израз“.¹² У том непрекидном трајању долазило је до промена насталих делатношћу раних хришћана, црквених отаца и теолога, на асимилацији паганске традиције и хришћанске догме. Присуство Муза, Софије, Филозофије сведоче о интервенцији античке традиције у представама Премудрости, како у литератури тако и у ликовним уметностима. У формирању представе Премудрости, како теоријски тако и ликовне, заслужни су мислиоци попут Пруденција и његове Психомахије¹³, потом Оригена, Боетија и др.

Као и саме персонификације, од времена древне Месопотамије јављају се и први примери (феномена, појма, појаве) Премудрости, како у реторици тако и у ликовним представама.¹⁴ Комплексне садржине, Премудрост се протеже преко хеленизма и наставља да игра изузетно значајну улогу у средњем веку, нарочито у оквирима хришћанске вере.

⁸ Једна од најзначајнијих карактеристика византијске културе је непрекинута нит са античком културом. Византинци (Ромеји) добро су познавали и користили се минулим временима и искуством. Тако је и са појмом персонификација.

⁹ Хесиодова “Теогонија” биће од великог значаја за даље разумевање представа божанске Премудрости обзиром да се већина стручњака слаже да је ту дата прва анализа и тумачење муза, која ће служити као теоријски, а пре свега ликовни предложак будуће инспирације јеванђелистима.

¹⁰ Питање је да ли је муза персонификација, антропоморфна богиња или је метафора. Ако јесте персонификација онда се поставља питање: персонификација чега? Свакако на оваква питања је тешко дати одговор, а обзиром да је надахнуће и инспирација песницима, филозофима а потом и јеванђелистима у великом смо искушењу да је тако и назовемо.

¹¹ О дефиницији персонификације и Премудрости в. А. Baring, J. Cashford, *The Myths of the Goddess: The Evolution of an Image*, London 1991, 470-478; B. Witherington, *Jesus the Sage: The Pilgrimage of Wisdom*, Minneapolis 1994, 37-38; J. L. Crenshaw, *Urgent advice and probing questions: collected writings on Old Testament Wisdom*, Macon 1995, 1-13.

¹² Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 24.

¹³ Пруденцијево дело послужило је средњовековним мислицима бољи увид, а потом и тумачење, феномена Премудрости док је њен ликовни приказ послужио у њеном визуелном идентитету, поготово када је реч о апстрактним појмовима као што је овај.

¹⁴ W. Burkert, *Hesiod in context*, u: E. Stafford, J. Herrin, *Personification in the Gre-*

У Старом завету (Приче Соломонове, Приче о Јову и др), Премудрост се персонификује, али се ту не даје опис, дефиниција, слика као ни њено значење. Док се у Старом завету јавља више као персонификација женског облика тј. пола, у Новом завету се јавља у релативно апстрактном облику.¹⁵ Можда је најутицајнији стих дат у Причама Соломоновим: „Премудрост сазида себи кућу, и отеса седам ступова,„ (9:1). Хиполит у III веку везује ове стихове за инкарнацију Логоса, док кућу на седам стубова тумачи као Небески Јерусалим.¹⁶ С друге стране, новозаветна традиција сматра да се овим стиховима пророчки најјављује Христ, Логос и Премудрост, односно да они говоре о тајни оваплоћења. Ј. Мајендорф, пак, сматра да се, када је реч о византијској култури, говори о храму као телу Христовом (људском телу које је он узео), у тренутку када се везује за Богородицу односно Цркву.¹⁷ Дакле, негде је морао бити „прелаз“, а то најбоље можемо уочити на појединим примерима ранохришћанских мозаика као што је представа Логоса на тријумфалном луку цркве Санта Марија Мађоре у Риму или на мозаику Баптистеријума Православних у Равени. У оба случаја Логос је представљен као књига која се налази на празном престолу, што се може растумачити као не-фигурална, а самим тим, и представа која не одаје пол. С друге стране, позната је представа Христа као филозофа на мозаику цркве Санта Пуденцијана, што нам говори да су учењаци раног хришћанства разумели Христа као locus Премудрости.¹⁸ Но, већ на крају IV века атрибут Премудрости почели су се везивати за Свети Дух, у оваплоћењу Речи.

Расправама теолога у дефинисању Христове Природе и његовог односа са Оцем долази до маргинализовања женског поимања Премудрости. Ранохришћански теолози поимали су Премудрост на три могућа начина: као природну старозаветну мудрост која је настала пре света, вишу мудрост отелотворену у Христу или ону мудрост која се везује за Соломона, за његове политичке и административне вештине. Свети Амвросије¹⁹, један од најелоквентнијих отаца тога доба, повезивао је Премудрост са Христом и, на тај начин, утицао на схватање тог појма на Западу. Тај однос пренеће

ek World, 5-10; A. Baring, J. Cashford, *The Myths of the Goddess: Evolution of an Image*, London 1991, 470-478. Са овом теоријом се неће сложити А. М. Sinnott, *The Personification of Wisdom*, која је прве примере појма Премудрости видела у јеврејској култури.

¹⁵ Једини изузетак је Књига о Јову 28:12-28 где је Премудрост апстрактно представљена, али упоређена са племенитим металима.

¹⁶ М. Татић-Ђурић, *Надживелост антике у српској уметности и култури средњег века*, Античке студије код Срба, 292.

¹⁷ В. Милановић, *Старозаветне теме и Лоза Јесејева*, Зидно сликарство манастира Дечана, Београд, 1995, 214. Уједно Богородица је садржала у себи и средњовековни концепт *Sedes Sapientiae*. Ови параметри су постали оквир еволуције кључних елемената који окружују средњовековну интерпретацију Премудрости.

¹⁸ Опет, Приче Соломонове, често су у периоду раног хришћанства биле цитиране и то управо од стране кападокијских отаца.

¹⁹ Веома значајан и политички активан епископ из IV века у Милану. Доста је допринео развоју хришћанства својим писаним делима. Ослањајући се на Библију у том смислу сматра се настављачем Оригена кога ће, потом, наследити Августин.

даље на Августина²⁰, свог ученика, такође веома утицајног теолога и писца. Дакле, видимо да се концепт божанске Премудрости може односити колико на мудрост дату човеку толико и на мудрост отелотворену у Христу, мудрост насталу пре Почетка (Рос, 8:22-30). У Премудрости, која у причама Соломоновим „сзда себи кућу, и отеса седам ступова“, у овом се случају препознаје као Инкарнација – Логос отелотворени²¹, а читала се приликом освећивања цркве²² или на Богородичин празник.²³ Идентификовање Христа, сина Божијег, са Премудрошћу, има своје корене у грчком и хришћанском разумевању Тројства коју су развили кападокијски свети оци у IV веку потврдивши да је Бог једна потпуно трансцендентна и непознајна суштина у три ипостаси. На овакво разумевање Премудрости утицало је и јеврејско наслеђе, тј. јеврејска тенденција ка персонализовању Премудрости (у Причама Соломоновим), која доводи до развоја доктрине Логоса у Јовановом јеванђељу. Парадоксално је, опет, да је концепт божанске Премудрости синтеза много елемената које су се рефлектовале на византијски религиозни идентитет: наслеђе филозофке мудрости Антикe и литературе Јевреја (од којих обе подразумевају отелотворење у Христу), укључује и женски приказ богиње Атене, богиње Мудрости и заштитнице градова Атине и Цариграда, учења кападокијских отаца²⁴ (указивали су на Христа као на вечну мудрост (1 Кор. 1:23-31, Пос. 8:1, 24:3-4), слике Богородице, храма Мудрости (где није она та која је Премудрост, већ је тело дала ономе који Премудрост представља).

Представе Премудрости се појављују у грчкој античкој уметности још од VII-VI века пре наше ере. Временом оне стичу ширу популарност да би врхунац доживеле у време хеленизма. Познати рељеф Хомерове апотеозе (сл. 3), коју је око 125. Године пре наше ере урадио Архелај из Пријене, приказују Хомера на престолу слављеног уз почаст у присуству четири женске фигуре које се препознају као четири музе: Арете (морална

²⁰ Августин (Хипонски) живео је у IV-V веку (354-430. године). Био је утицајан хришћанин, као писац и епископ града Хипона. У делу Хришћанска Доктрина (De Doctrina Christiana) наглашава седам корака (ступњева) интелектуалног и духовног уздицања не би ли се достигла Премудрост.

²¹ Текстуални предлог за ову тему су Приче Соломонове, а св. Јован Златоусти види у њој отелотвореног Христа, в: В. Петковић, *Манастир Дечани II*, Београд, 1941, 67.

²² Како се Соломону придаје ауторство Прича (Пословица), као и подизање Јерусалимског храма, није чудно што је Јустинијан приликом уласка у Цариградску Свету Софију узвикнуо „О Сломоне, надмашио сам те,,.

²³ У тропару који се пева 16. Августа у част Софије-Премудрости Божије. За Јована Дамаскина Богородица је „Свети Божији храм који је Соломон у духу саградио и настанио, не украшава је ни злато ни беживотно камење, већ више од злата Дух је узвисио”, хомилија везана за Рођење Богородице в. В. Петковић, *Манастир Дечани II*, 66. Богородица је имала посебну улогу као она која је плод своје утобе, Сина свог, даје човечанству. Композиција *Премудрост сзда себи храм* прославља и истиче личност Богородице.

²⁴ Василије Велики (+379), Григорије Богослов (+390), Григорије Ниски (+394) играли су вачну улогу у тринитарној теологији

узвишеност), Мнеме (сећање на грчку херојску прошлост), Пистис (верност) и Софије (мудрост).²⁵

Музе могу бити везане и за фунерарну уметност (у римском периоду, најчешће на саркофазима), али се веза као ни „правила“ нису могла установити. Појављивање муза на римским саркофазима добро је проучено. На пример, на предњем делу једног саркофага који се данас чува у Лувру представљено је девет муза, а на крајевима се налазе представе голобрадог мушкарца који седи.²⁶ Претпоставља се да је у питању Сократ са Софијом.²⁷ Са супротне стране саркофага налазе се представе Хомера и Поезије.²⁸ Филозоф је представљен не само са девет муза, већ је почаствован алегоријским представама мудрости и поезије.

Музе се могу наћи и на бројним надгробним плочама што отвара питање њихове улоге у загробном животу.²⁹ На неким примерима се оне смештају у дефинисани архитектонски амбијент, као што је саркофаг са музама из III века, који се данас налази у Народном музеју у Риму (под бројем 80711).

Оне се могу наћи и на слоновачи³⁰, диптисима, који приказују музу са филозофом, који су у вези са тзв. конзуларним диптисима. Неки сматрају да су управо овакве представе дале инспирацију каснијим представама

Сл. 3 Рељеф Хомерове апотеозе

Fig. 3 The Apotheosis of Homer

²⁵ T. V. L. Webster, *Helenizam*, Novi Sad 1970, 114-119.

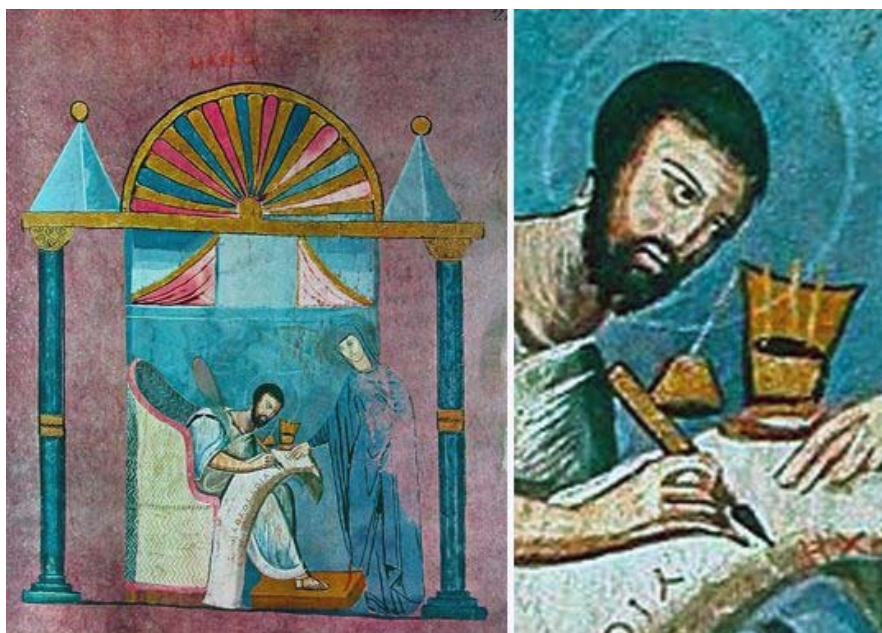
²⁶ Филозофи и Музе, Саркофаг из III века, Лувр, по.475

²⁷ Сократ и Софија, Саркофаг из III века, Лувр, по.475

²⁸ Хомер и Поезија, Саркофаг из III века, Лувр, по.475

²⁹ в. М. Koortbajian, *Myth, Meaning, and Memory on Roman Sarcophagi*, Berkeley 1995, који сматра да су музе присутне уз знак сећања на прошлост и преминулог; F. Cumont, *After Life in Roman Paganism: Lecture Delivered at Yale University on the Silliman Foundation*, New Haven 1922.

³⁰ Коришћење слоноваче, материјала који се везује за богатство и моћ, да би се приказао писац са музом је врло интригантно. А слоновача је у исто време главни материјал који се користи у библијском Соломоновом престолу. Употреба овог материјала свакако указује на божанску инспирацију.

Сл. 4 Росанско јеванђеље из VI века, представа јеванђелисте Марка
 Fig. 4 The rossano gospel, VI century, the image of evangelist Mark

јеванђелиста са божанском инспирацијом у илуминираним рукописима.³¹ Као пример можемо навести Јеванђеље из X века на којем су приказани св. Јован и Прохор³² (данас у Народној библиотеци у Атини, 71, f. 158), које се може упоредити са представом диптиха од слоноваче из V века Песника и његове Музе (данас у Лувру, Париз).³³

Свакако, један од најинтересантнијих портрета јеванђелиста у хришћанској уметности налази се у Росанском јеванђељу из VI века (сл. 4).³⁴ Ту је представљен јеванђелист Марко како седи, док му једна женска фигура прстом указује на свитак у крилу. Та женска фигура тумачена је као

³¹ A. M. Friend, Jr., *The Portraits of Evangelists in Greek and Latin Manuscripts*, *Art Studies* 5 (1927), 115-147; други део *Art Studies* 7 (1929), 3-29; где је упоређивао јерменске рукописе са представом филозофа у седећем положају из Помпеје.

³² Основа за овакву представу Јована и Прохора долази из *Житија светог Јована* који је саставио извесни Прохор око 500. Године у Ефесу. в. Ј. Проловић, *Сликани програм куполних и поткуполних простора у цркви манастира Ресаве*, *Зограф* 32 (2008), 148.

³³ H. Buchtal, *A Byzantine Miniature of the Fourth Evangelist and its Relatives*, *DOP* 15, 1961, 129-139.

³⁴ Codex Rossanensis f., 121r, Museo dell'Arcivescovado, VI vek. в. J. Lowden, *The Beginning of Biblical Illustration*, *Imaging the Early Medieval Bible*, ed. J. Williams, University Park 1999, 34-37.

Сл. 5 Манастир Раваница, представа јеванђелисте Марка са персонификацијом божанске Премудрости

Fig. 5 Ravanica Monastery, image of evangelist Mark with personification of Divine Wisdom

Муза³⁵, персонификација Премудрости³⁶, анђеоло без крила³⁷ и као Софија.³⁸ Визуелно бисмо је најпре повезали са представом песника и музе, док симболично и концептуално више се везује за прехришћанску фигуру Софије. Подједнако комплексна је архитектура која се налази у позадини.

У Бечком Диоскориду (med. gr. I), цариградском рукопису с почетка VI века, налазимо веома сличну представу музе или боље рећи инспирације. Диоскорид је приказан у седећем положају, док пише, а испред њега је стојећа женска фигура која највероватније персонификује Епиноје (Откриће). Она је уоквирена апсидалном нишом око које се развија колонијада.

У оваквој анализи не треба занемарити велики утицај архитектуре која се симболично везује за стицање знања и вештине. Она је играла важну улогу у средњем веку (на пример, Соломонов престо и храм представљају изузетно снажне симболе мудрости и ауторитета), а посебно се развија у монументалној и минијатурној уметности од XIII века.

³⁵ W. Oakeshott, *Classical Inspiration in Medieval Art*, New York 1959, 362.

³⁶ K. Weitzmann, ed. *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, New York: Metropolitan Museum of Art 1979, 204.

³⁷ P. Zanker, 330.

³⁸ K. Weitzmann, *Late Antique and Early Christian Book Illumination*, New York 1971, 96.

Када је у питању представа Христа, идеја Христа као Логоса може се наћи у уводним речима апостола Јована где је Логос објашњен и као Христ и као Бог „У почетку бијаше Логос (Ријеч), и Логос бијаше у Бога, и Логос бијаше Бог“. Реч/логос је инкарнација Бога која се може наћи и на ликовним представама (већ поменути тријумфални лук Санта Марија Мађоре или Крстионице Православних у Равени). Од момента изједначавања Христа са Логосом, Премудрост се сматра да даје људски увид задужен да инспирише мислиоце у њиховом успињању ка божанском.

Треће решење, пример, налазимо у већ поменутиим представама Христа као филозофа (апсида цркве Санта Пуденцијана). Често је преузима тема филозофа који је окружен својим студентима, односно, у хришћанској интерпретацији говоримо о представи Христа са апостолима. Он се приказује као вечна мудрост и за то су често, у патристичком периоду, биле цитиране Приче Соломонове (1 Кор. 1:23-31 „Из Њега сте и ви у Христу Исусу, који нам постаде премудрост од Бога и праведност и освећење и избављење“). Такође, веома блиско решење, односно приказ Соломона, али та се представа више везује за царева.³⁹

Када је у питању српска средњовековна уметност, представе божанске Премудрости првобитно можемо уочити на пандантифима испод купола средњовековних цркава⁴⁰, што је очекивано, обзиром да се небески свет и приказује у куполи, при чему су иконографска решења исказана са, најчешће, дубоким литургијским значењем. У цркви Богородице Љевишке у Призрену Премудрост је насликана у виду анђела који слеће према јеванђелистима и предаје им свитке, као и у Богородичиној цркви у Пећи, Леснову и Раваници (сл. 5), док су у Старом Нагоричину и Светом Никити персонификације Премудрости приказане уз саме јеванђелисте. Овде Премудрост која приноси књигу, полазећи од руке Божије, симбола невидљивог Бога, указује да су јеванђелисти писали своја дела с божанским надањућем. Персонификације Премудрости у виду фигуре девојке налазимо у Краљевој цркви у Студеници, у црквама манастира Љубостиње, Ресаве и Јошанице. Она може да пружа свитке јеванђелисти, да буде крај њега и отвара му књигу; може да има кружни или тросветли ореол. Врхунац и крајњи израз наћи ће се у Радослављевом јеванђељу.

Врло је често симболично представљање јеванђелиста у виду анђела, вола, орла и лава, како су описани у Језекиљевој визији у Старом Завету (Јез1, 6-12), а о њима говори и Јован Богослов у Откровењу (4, 6) са књигама која ће остати као сведочанства о Њему.⁴¹

³⁹ Соломон, мудри владар, иконографски и теоријски често је везиван за друге владаре, односно они су се радо на њега позивали не би ли исказали сопствену способност управљања. Тема се ликовно развијала од времена Јустинијана I у VI веку па све до самог деспота Стефана Лазаревића.

⁴⁰ О сликаним програмима купола у доба Палеолога в. Т. А. Starodubcev, *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375-1459)*, doktorska disertacija, Beograd 2007, 266.

⁴¹ Како су описани у Језекиљевој визији и *Откровењу* Јован види четири небеска бића као четири животиње, што постаје устаљен иконографски принцип још од ранохришћанског периода. Још у II веку је лионски биоскуп Иринеј довео сваку од

У посебну групу портрета спадају једноставније представе где су писаци његова муза сами. Такав тип портрета Радојчић сврстава у традиције платонске поетике. Овде су оне представљене строжије, углавном стоје усправно, оштрих покрета и става. Ређе се јављају присније представе Премудрости као што су оне из Куманичког јеванђеља, Четворојеванђеља патријарха Саве и Радослављевог јеванђеља. Ту оне седе заједно са писцем, инспиришу га и блиске су му, нежне у опхођењу са њим. Ова љубав, хришћанска, разумела се као израз божанске духовности и мудрости, а у својој суштини темељила се на платонистичком наслеђу.

Било да је у питању представа божанске Премудрости у монументалној уметности, минијатурној или скулпторалној, временом се развио облик представљања у виду античке музе у сада новом хришћанском смислу који је свој крајњи облик добио у Радослављевом јеванђељу.

Branka Vranešević
AN EXAMPLE OF PERSONIFICATIONS OF DIVINE WISDOM
IN THE RADOSLAV GOSPEL

The Divine Wisdom was often the subject of thought and polemics of intellectuals, theologians and scholars from the Middle Ages to the present. However, the development of this subject matter, in Serbian environment, is not well researched. On the example of the Radoslav Gospel, created in 1427-28, also know as Leningrad Serbian Gospel (by the place where it is kept), Gospel of the Spiritual Visarion (by its orderly), Tetraevangelion of Inok from Dalša (by its scribe), an analysis of this subject matter, that received its final form in this particular example, can be carried out. These are the representations of the Divine Wisdom, located next to the evangelists, in the shape of the Muses, or young girls, or angles with or without wings. At the root of the problem investigated in this work lie the questions how and when have these representations been made, what was their "model", how have they changed throughout centuries and where can we find literary examples for such representations.

The influence of Antiquity on Medieval, and Byzantine art, which then influenced Serbian art, is indisputable. Namely, the composition of portraits finds its roots in the ancient Hellenistic tradition. The evangelists are represented as the ancient philosophers, writers, followed by the Muses as their inspiration. The revival of antiquity had a major influence on the formation of the final artistic expression that has spread and reached to us. By performing an analysis of the concept of personifications and its meaning, its appearance and development, followed with the idea of the Divine Wisdom, that has developed and changed throughout centuries, we reach to their visual representations. This analysis will be done through ancient and medieval examples, followed by the examples from Serbian miniature and wall painting. What was finally developed was the representation in the shape of ancient Muses, now in its new Christians meaning, and its ultimate form received in the Radoslav Gospel.

тих животиња у везу са једним од јеванђелиста в. G. Galavaris, *The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels*, Wien 1979, 36-49; Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 67.

